

Reconfiguring the Attributes of the Imam's Knowledge: An Analysis Based on the Impact of Divine Endowment on the Quantity and Quality of the Imam's Knowledge (A Case Study of an Imam Riḍā's (as) Narration in Marv)

Masoumeh Esmacili¹

1. ???

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	The extended narration of Imam al-Riḍā (A) in Marv stands as one of the most profound and comprehensive hadiths concerning the status of Imamate. The central question of this article is a critical reassessment of the prevailing scholarly view, which treats the attributes of the Imam's knowledge—such as being divinely gifted, present (ḥuḍūrī), infallible, capable of increase, detailed, actual, and certain—as parallel and independent features. This study argues that these are not separate or coexisting attributes; rather, the Imam's knowledge is fundamentally and essentially a gifted knowledge ('ilm mawhūbī), a simple and unifying quality from which all other traits emanate. The divine gift (hibah ilāhīyah) serves as the foundational epistemic principle that gives rise to both the quantity and quality of the Imam's knowledge. Specifically, this divine bestowal renders the Imam's knowledge detailed and augmentable in terms of quantity, and infallible, certain, immediate, and actualized in terms of quality. Consequently, a revised classification is proposed: instead of referring to a set of plural attributes, the term “gifted knowledge” should be adopted as a singular, essential description, with its characteristics reorganized into quantitative and qualitative categories. This article, employing an analytical method based on Imam al-Riḍā's narration and related interpretive hadiths, first establishes divine giftedness as the essential and simple quality of the Imam's knowledge. It then seeks to answer the core question: How does divine gifting impact the quantitative and qualitative dimensions of the Imam's knowledge?
Article History:	
Received: October 17, 2024	
In Revised Form: December 18, 2024	
Accepted: January 05, 2024	
Published Online: June 22, 2025	
Keywords	Gifted Knowledge, Imam al-Riḍā (A), Imam's Knowledge, Quantity and Quality of Knowledge.

Cite this The Author (s): Esmacili, M (2024). Reconfiguring the Attributes of the Imam's Knowledge: An Analysis Based on the Impact of Divine Endowment on the Quantity and Quality of the Imam's Knowledge (A Case Study of an Imam Riḍā's (as) Narration in Marv) : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 3, Autumn 2025, Serial Number 51 – (111- 140)-

[DOI:10.22034/farzv.2024.449402.1987](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.449402.1987)

Introduction

In Shī'ī theology, the epistemological status of the Imām occupies a central and elevated position. The Imām is not merely a jurist, scholar, or political leader, but a divinely appointed figure endowed with a unique form of knowledge that transcends the bounds of ordinary human cognition. This knowledge is neither acquired through study nor derived from empirical experience or rational deduction; rather, it is an extraordinary type of divinely bestowed knowledge that sets the Imām apart from all other human beings, including the most learned mujtahids. It is a form of epistemic access that is immediate, certain, infallible, and continually expanding—all without the intervention of conventional pedagogical processes.

Classical ḥadīth literature and theological discourse offer numerous descriptions of this special knowledge, often listing its traits as discrete and independent attributes. However, this study proposes a revision of that approach. Instead of treating qualities such as infallibility, certainty, intuitive immediacy, and detail as parallel properties, it argues that they are all derivations of a single ontological foundation: the divine giftedness (*mohibat*) of the Imām's knowledge. This divine act of bestowal is not merely a mode of transmission; it is the very substance and source of the Imām's epistemic authority.

The distinction between gifted and acquired knowledge is thus not incidental—it is essential. Whereas acquired knowledge is fallible, partial, and subject to process and error, gifted knowledge is holistic, immediate, and immune to mistake. Among the textual sources, the narration of Imam al-Riḍā (A) in Marw stands out as the most comprehensive articulation of this doctrine and forms the cornerstone of the present inquiry.

Methodology

This study follows a descriptive-analytical method, grounded in a conceptual examination of key Shī'ī ḥadīths. The research is rooted in a close reading of the extended narration of Imam al-Riḍā (peace be upon him) in Marw, with special attention to key expressions such as: the knower who does not err, the source of knowledge, ever-growing knowledge, inspired, supported, infallible, and guided, exclusively endowed with knowledge.

The analysis reconstructs a coherent and integrated model of the Imām's knowledge, using deductive reasoning to demonstrate that all epistemic features of the Imām derive from the divine act of bestowal (*hibah*). A comparative approach is also employed to highlight the epistemological distinctions between acquired

and gifted knowledge.

Discussion and Conclusion (Edited – Reduced by ~208 words)

A close examination of the narration from Imam al-Riḍā (A) reveals a foundational theological and epistemological insight: the Imam's knowledge is not attained through human effort, study, or acquisition but is entirely a divine gift. This divine bestowal is not one trait among many; it forms the essence from which all other features of his knowledge emerge.

Phrases such as *‘ālim lā yajhal* (“a knower who is never ignorant”), *alhamahu al-‘ilma ilhāman* (“he has been divinely inspired”), and *min ghayr ṭalab wa lā iktisāb* (“without pursuit or acquisition”) signal a form of knowledge that transcends human epistemology. Unlike ordinary knowledge, which is gradual and mediated, the Imam's knowledge is immediate, infallible, and implanted by God. This directness grants him certainty, presence, and grasp of intricate details beyond human reach.

Attributes like infallibility, certainty, immediacy, comprehensiveness, and growth are not independent traits but consequences of divine bestowal. Without this, such features would be incoherent. Acquired knowledge is inherently prone to error and lacks immediacy.

While classical scholarship often treats divine gifting as one among many traits, this paper argues it is the epistemic foundation. This reorientation clarifies why the Imam's knowledge is flawless and unique.

The narration from Marv articulates this clearly. It describes the Imam as divinely inspired, protected from error, and ever-increasing in knowledge through grace. His knowledge belongs to a *sui generis* category shared only with the Prophet Muhammad (PBUH).

The concept of *iṣṭikmāl* (capacity for increase) underscores the dynamic nature of this gift. The Imam's knowledge expands through ongoing divine favor—reflecting continuity, not prior deficiency.

Moreover, the Imam is the custodian of divine knowledge. As described in *Ziyārat Jāmi‘a Kabīra*, he is the “treasurer of God's knowledge” and “repository of His wisdom.” Theologically, while God retains ultimate knowledge, He bestows portions upon selected individuals—chief among them, the Imam.

This exclusivity highlights another essential feature: the Imam's knowledge is non-acquisitional, given *min ghayr ṭalab*—without effort. Such a gift is essential for the perfect human who must guide others through divine understanding.

As the Quran is ever-living and contains guidance for all time, its custodian must likewise be perpetually present. The Imam, bearing this knowledge, fulfills that role, as the Quran itself states its verses reside in the hearts of its bearers.

In conclusion, the Imam's knowledge stands apart due to its divine giftedness. This principle explains its infallibility, certainty, immediacy, detail, and growth. The Imam is not simply a scholar or prophet but a divinely chosen bearer of sacred knowledge, whose epistemic status rests on God's ongoing grace and bestowal.

بازچینشی در ویژگی‌های علم امام بر اساس تبیین تاثیر هبه الهی در کمیت و کیفیت دانش امام

(مطالعه موردی: روایت امام رضا (علیه السلام) در مرو)

معصومه اسماعیلی^۱

۱. استادیار گروه فلسفه و کلام، دانشکده الهیات و معارف اسلامی هدی (وابسته به جامعه الزهراء (ع)) و مدیر گروه پژوهشی امامت پژوهشگاه مطالعات اسلامی، قم، ایران:

hoda.dresmaeli@hu.jz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	روایت بلند امام رضا (علیه السلام) در مرو یکی از عمیق‌ترین و کامل‌ترین روایات در خصوص مقام امامت است. مسئله این مقاله، بررسی رأی مشهور در خصوص ویژگی‌های دانش امام به صورت برشمردن ویژگی‌هایی در عرض یکدیگر است که شامل موهبتی، حضوری، خطاناپذیر، استکمال‌پذیر، تفصیلی، شأنی یا فعلی و قطعی است. ادعای مقاله حاضر این است که موارد مذکور، ویژگی‌هایی در عرض یکدیگر برای دانش امام نیستند، بلکه علم امام، دانشی با ویژگی موهبتی است که یک ویژگی بسیط محسوب شده و جامع دیگر ویژگی‌هاست؛ بنابراین دیگر ویژگی‌های علم امام از موهبتی بودن این علم منشعب شده‌اند. نیز موهبتی بودن، موجب کمیت و کیفیت خاص در دانش امام می‌شود. به این صورت که هبه الهی، کمیت علم امام را تفصیلی و ازدیادپذیر کرده و موجب کیفیاتی چون قطعی، خطاناپذیر، حضوری و بالفعل در علم امام است. پس در چینشی تازه باید به جای لفظ جمع ویژگی‌های علم امام به لفظی مفرد و بسیط با عنوان «علم موهبتی» اشاره کرد و خصایص این دانش را در تقسیمی جدید به خصایص کمی و کیفی تبویب کرد. این مقاله به روش تحلیلی بر اساس تحلیل آموزه‌های حدیث امام رضا (علیه السلام) و احادیث مفسر نگاشته شده و پس از اثبات ویژگی موهبتی بودن به عنوان ویژگی اصلی و بسیط به این سؤال پاسخ می‌دهد که هبه الهی چه تاثیری در کمیت و کیفیت علم امام دارد؟
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	علم موهبتی، امام رضا (علیه السلام)، دانش امام، کمیت و کیفیت دانش.

استناد: اسماعیلی، معصومه: (۱۴۰۳). بازچینشی در ویژگی‌های علم امام بر اساس تبیین تاثیر هبه الهی در کمیت و کیفیت دانش امام (مطالعه موردی: روایت امام رضا (علیه السلام) در مرو). فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۳، شماره پیاپی ۵۱ - (۱۱۱-۱۴۰).

DOI:10.22034/farz.v.2024.449402.1987

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. بیان مسئله

دانش حجت الهی علمی ویژه محسوب می‌شود که قلمرو، منابع و طبق نظر مشهور ویژگی‌هایی دارد که با عناوین حضوری، قطعی، افضل، تفصیلی، معصومانه، ازدیادپذیر، شأنی یا فعلی و قطعی مورد بحث قرار گرفته است. ادعای مقاله حاضر این است که این صفات در علم ویژه، در حقیقت، صفات دانش موهبتی هستند نه اینکه موهبتی بودن، صفتی در عرض سایر صفات باشد؛ بنابراین رابطه این ویژگی‌ها با یکدیگر عرضی نیست، بلکه رابطه‌ای طولی است. ابتدا دانش به صورت هبه در اختیار امام قرار می‌گیرد و با همان جعل نخستین، امام دارای کمالات دیگر خواهد شد که این کمالات، ریشه در هبه الهی دارد. در نهایت، همه ویژگی‌ها در کنار هم به شکل یک کل سازوار، موجب امتیاز این دانش نسبت به دانش اکتسابی می‌شوند. در کسب دانش اکتسابی، مجتهد با تلمذ، مطالعه عمیق و کسب علم می‌تواند در موضوعاتی از دین پس از سال‌ها مجاهدت، به درک کامل و تفصیلی و افتاء دست یابد، اگرچه امکان خطا نیز همچنان وجود دارد؛ اما در شیوه موهبتی، علم کامل به همه شئون و ساحات دین، به صورت یکجا، قطعی، تفصیلی و خطاناپذیر در قلب امام نهاده می‌شود و اکتساب و تلمذی نیاز ندارد و این تفاوت، موجب امتیازاتی مهم در دانش امام می‌شود. امام رضا (علیه السلام) در روایت خویش، در خصوص مسئله علم ویژه موهبتی، به خصایص این دانش اشاره کرده‌اند. دقت در این خصایص می‌تواند نوع خاصی از علم را نمایان سازد که در نبی و اهل بیت (علیهم السلام) انحصار داشته و در بشر عادی مصداق ندارد. نیز می‌تواند این معنا را به دست دهد که ویژگی‌های متفاوت علم امام در حقیقت به ویژگی موهبتی بودن بازگشت دارند. در این مقاله که به روش تحلیلی نگاشته شده است، عبارات امام رضا (علیه السلام) درباره خصایص علم ویژه، استخراج شده و به روش تحلیلی به کشف خصایص دانش موهبتی پرداخته شده است. طبق دیدگاه مقاله، آنچه موجب تفاوت جدی میان علم امام و سایر افراد است، موهبتی بودن آن است. البته باید این نکته را ذکر کرد که علم، اساساً هبه الهی است که کیفیت آن از دو منظر کیفیت حصول و ماهیت علم در افراد، متفاوت است. علم ویژه امام از حیث کیفیت حصول، به شیوه اکتسابی به دست نیامده، بلکه در قلب امام قرار داده شده و از حیث ماهیت، دارای ویژگی‌هایی چون معصومانه، تفصیلی، حضوری، قطعی، افضل، تفصیلی، ازدیادپذیر، شأنی یا فعلی و قطعی است که همه این ویژگی‌ها ناشی از هبه خاص الهی به ایشان است. لذا خصیصه موهبتی بودن، خصیصه‌ای در عرض سایر خصایص آن گونه که همواره ذکر شده نیست، بلکه جزو ماهیت علم ویژه امام است و دیگر خصایص از این ویژگی نشئت می‌گیرد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع علم ویژه امام که به صورت موهبتی با ویژگی‌های خاص در اختیار ایشان قرار داده شده، کتاب‌ها و مقالات به ابعاد مختلفی از جمله قلمرو و ماهیت علم پرداخته‌اند. در این میان پرداختن به مسئله ویژگی‌های علم امام در آثار متکلمان متقدم سابقه ندارد، بلکه ویژگی‌ها، قلمرو و منابع در مبحث کلی علم امام مطرح شده است؛ اما در میان معاصران، تفکیک مسائل در حوزه علم امام اتفاق افتاده و یکی از حوزه‌های تحقیقی، ویژگی‌های این علم است.

هاشمی (۱۴۰۰) در کتاب «ویژگی‌های علوم ائمه (علیهم‌السلام) از دیدگاه علمای امامیه» به بیان ویژگی‌های علم امام پرداخته و ویژگی‌هایی چون ذاتی، اکتسابی یا موهبتی بودن، حضوری یا حصولی بودن، تام یا محدود بودن، شأنی یا فعلی بودن، ثابت یا بداء پذیر بودن، معصومانه یا خطاپذیر بودن، برابر یا رتبه‌مند بودن علم امام را در عرض یکدیگر ذکر کرده، به طوری که موهبتی بودن یک خصیصه در عرض سایر خصایص قلمداد شده است. نیز هاشمی (۱۳۹۶) در کتاب «ماهیت علم امام» نیز، اوصاف علم امام را در عرض یکدیگر ذکر و به ویژگی موهبتی بودن به عنوان یک صفت در عرض سایر صفات اشاره کرده است. همچنین جوادی عساری و عشایری منفرد (۱۳۹۹) در مقاله «اوصاف علم امام در نهج البلاغه با پرهیز تعارض زدایی از ادله» به ویژگی‌های عدم استقلال، اجمالی بودن، تغییرپذیری و شأنی بودن برای علم غیب دست یافته‌اند در حالی که از نظر نگارنده، ویژگی اصلی علم غیب، موهبتی بودن است و صفات فوق از موهبتی بودن استنباط می‌شود.

آثار دیگری نیز به برخی ویژگی‌ها به صورت انفرادی پرداخته‌اند. یارمحمدیان (۱۳۹۹) در کتاب «از دیاد علم امام از دیدگاه کتاب و سنت»، بحث استکمال علم امام را از دیدگاه قرآن و روایات بررسی کرده است؛ اما در میان آثار و مقالات موجود، هیچ اثری به خصایص علم موهبتی نپرداخته است. لذا پرداختن به ویژگی‌های علم موهبتی و اثبات برتری این ویژگی و شمول آن نسبت به سایر خصایص، فصل ممیز این مقاله نسبت به آثار موجود است. ابتکار دیگر مقاله، پیشنهاد تقسیم خصایص دانش موهبتی به دو بُعد کمی و کیفی است.

۲. اعتبارسنجی حدیث امام رضا (علیه‌السلام)

حدیث شریف امام رضا (علیه‌السلام) در مرو در کتب معتبر شیعی به دو شکل نقل شده است؛ در یک سند، ابومحمد، قاسم بن علا با سندی مرفوع از امام رضا (علیه‌السلام) نقل کرده که ایشان در مرو به

تبیین کامل مقام امامت پرداختند. سند روایت طبق نقل مرحوم کلینی این طور است:

أَبُو مُحَمَّدٍ الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ رَحِمَهُ اللَّهُ رَفَعَهُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ بِمَرْو (کلینی، ۱۴۰۷ ق. ج ۱: ۱۹۸). در الغيبة ابن ابی زینب نیز همین روایت یا سند مرفوع، مانند کتاب شریف کافی ذکر شده است (ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ ق: ۲۱۶)؛ اما در شکل دوم، حدیث، با سند کامل توسط ابن بابویه در معانی الاخبار با سلسله زیر روایت شده است:

حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ الطَّالْقَانِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ الْقَاسِمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ الْهَارُونِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو حَامِدٍ عِمْرَانُ بْنُ مُوسَى بْنِ إِسْرَاهِيمَ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْقَاسِمِ الرَّقَامِ قَالَ حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ الرَّضَا ع بِمَرْو (ابن بابویه، ۱۴۰۳ ق: ۹۶).

مرحوم طبرسی نیز در «الاحتجاج»، روایت را با سند شیخ صدوق با سند کامل نقل کرده است (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۳۷۶)؛ اما علامه مجلسی، حدیث را با ذکر اختلاف سندی نقل کرده و در خصوص سند شیخ صدوق نوشته است: «ورواه الصدوق فی كثير من كتبه بسند آخر فيه جهالة، وهو مروى فی الاحتجاج و غيبة النعمانی و غیرهما» (همان).

در مجموع، همان طور که محقق محترم در پاورقی الغيبة نعمانی ذکر کرده است، می توان گفت راوی، میان «أبی القاسم» و «عبد العزیز»، «قاسم بن مسلم» برادر عبد العزیز است که شیخ صدوق در کمال الدین با نام او روایت کرده است (ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ ق: ۲۱۶). لذا می توان روایت را با سند کامل پذیرفت، اما به دلیل اینکه این حدیث در دو منبع معتبر به صورت مرفوع آمده و علامه مجلسی نیز سند شیخ صدوق را روشن ندانسته است، برای محکم سازی استدلال به این روایت در مقاله، در تمام مباحث، روایات صحیح السندی به عنوان شاهد در هر مطلب ذکر خواهند شد.

۲-۱. چیستی علم موهبتی

در قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم السلام، علم اساساً امری موهبتی است. قرآن کریم در آیه «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (بقره، ۲۶۰)، حکمت را امری موهبتی معرفی می کند که خداوند متعال به هر کس که بخواهد عطا می کند. در روایتی از امام صادق (ع) نیز آمده است: «العلم نور يقذبه الله تعالى في قلب من يشاء» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق،

ج ۱: ۲۲۵)؛ بنابراین علم و حکمت، از اساس امری موهبتی است.

علم ویژه موهبتی مورد اشاره فلاسفه و عارفان بزرگ مسلمان نیز قرار گرفته که در فلسفه با عنوان حکمت ذوقی مطرح شده است و با اشراق انواری در صورت وارستگی نفس از بدن، حاصل می‌شود (سهروردی، ۱۳۶۱: ۵) و فیلسوف عارف، سهروردی با اشاراتی چون کشف لنا (همان: ۷) الواردات (همان: ۲۲۴)، بازقه الهی، شاهد من الروحانیات شیئا (همان: ۱۳) به چنین حکمتی اشاره کرده است. ملاصدرا در عبارات خود به منبع این حکمت ذوقی به نحو صریحی اشاره کرده است. عبارت «وهذه هي الحكمة الممنون بها على اهلها والمضنون بها على غير اهلها» به حکمتی اشاره دارد که به اهل آن یعنی به صورت ویژه عطا می‌شود و از غیر اهلش منع شده است (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۱۹۵). ملاصدرا اساساً حکمت متعالیه خویش را هبه الهی و علم کشفی معرفی می‌کند و می‌نویسد: «در این کتاب، حقایق کشفی را به بیان تعلیمی پوشانده و اسرار الهی را با عباراتی که برای طبایع مانوس است بیان کردم» (همان، ۱۹۸۱، ج ۱: ۹).

تفاوت این علم موهبتی میان امام و دیگر انسان‌ها در وجوه متعددی است. یکی از وجوه این است که امام، خزانه چنین دانش موهبتی است. چنان‌که در زیارت جامعه کبیره با عباراتی چون «خزنه علمه» و «مستودعا لحکمه»، به عنوان معدن و مخزن علم الهی خوانده شده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۶۱۱). در تبیین باید گفت خداوند متعال دارای دو علم است؛ یکی علمی که فرشتگان و پیغمبران و رسولان را بر آن مطلع کرده و دوم علمی که مخصوص ذات مقدس او است (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۶۳۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۶: ۱۶۴)^۱؛ بنابراین دامنه‌ای از علم، تنها در اختیار خداوند متعال و ذاتی اوست، اما از دامنه وسیع علم خویش به هرکس بخواهد هبه می‌کند، چنان‌که امام رضا (علیه السلام) در حدیث خویش، علم و ایمان موهبتی را در اهل بیت جاری می‌داند. در بخشی از روایت آمده است:

...الَّذِينَ آتَاهُمُ اللَّهُ الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ بِقَوْلِهِ تَعَالَى - وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ - فَهِيَ فِي وَلَدٍ عَلِيٍّ (عليه السلام) خَاصَّةً إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ ق: ۴۴۱؛ ۲۲۱؛ ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ ق: ۲۲۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۳۶؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ ق: ۱۰۳).

طبق فراز فوق، خداوند متعال، علم و ایمان را به اهل بیت (علیهم السلام)، هبه کرده است. طبق فرازهای دیگر روایات چون جامعه کبیره، امام، خزانه چنین علمی است (طبرسی، ۱۳۹۰ ق: ۲۸۴؛ ابن

۱. ضَرِيسَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ (عليه السلام) يَقُولُ إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ عِلْمَيْنِ عِلْمَ مَبْدُولٍ وَ عِلْمَ مَكْفُوفٍ فَأَمَّا الْمَبْدُولُ فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ شَيْءٍ تَعَلَّمَهُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّسُلُ إِلَّا نَحْنُ نَعْلَمُهُ وَأَمَّا الْمَكْفُوفُ فَهُوَ الَّذِي عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي أَمِّ الْكِتَابِ إِذَا خَرَجَ نَفَذَ.

بابویه، ۱۳۷۶: ۳۰۷؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۷۳). البته مبنای هبه چنین علم ویژه‌ای به امام، انتخاب ایشان از سوی خداوند متعال به عنوان حجت الهی و اعطای چنین علمی به عنوان ابزار امامت است.

وَإِنَّ الْعَبْدَ إِذَا اخْتَارَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِأُمُورِ عِبَادِهِ شَرَحَ صَدْرُهُ لِذَلِكَ وَأَوْدَعَ قَلْبُهُ يَتَابِعَ الْحِكْمَةَ وَ أَلْهَمَهُ الْعِلْمَ إِلَهَامًا فَلَمْ يَعْنِ بَعْدَهُ بِجَوَابٍ وَلَا يُحَيِّرُ فِيهِ عَنِ الصَّوَابِ (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ق: ۴۴۱: ۲۲۱؛ ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۲۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۳۶؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۱۰۳).

نیز چنین علمی برخاسته از استعداد ذاتی، ایجاد الهی و الهام ربانی است تا حجت الهی از جواب به مسائل عاجز نبوده و متحیر نگردد (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۵: ۲۷۸).

إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ وَالْأَئِمَّةَ يُوفِّقُهُمُ اللَّهُ وَيُؤْتِيهِمُ مِنَ مَحْزُونِ عِلْمِهِ وَحِكْمِهِ مَا لَا يُؤْتِيهِ غَيْرُهُمْ (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ق: ۴۴۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۲۱؛ ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۲۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۴۳۶؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۱۰۳).

وجه دیگر تفاوت، مخصوص بودن این علم برای امام است. بر اساس موارد فوق می‌توان گفت ماهیت علم، موهبتی است، اما این موهبت برای همه اشخاص در یک سطح نیست؛ بنابراین با وجود موهبتی بودن ماهیت علم، علم خاص امام، موهبتی ویژه است که در اختیار همگان نیست. امام رضا (علیه السلام) در فراز «فِي ذُرِّيَّتِهِ الْأَصْفِيَاءِ الَّذِينَ آتَاهُمُ اللَّهُ الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ» علم و ایمان را عطای الهی به اهل بیت دانسته، اما این علم شبیه به علم سایر انسان‌ها نیست، چراکه امام مخصوص به علم خاص شده است؛ بنابراین اگرچه ذات علم، برای همه موهبتی است، اما علم امام، موهبتی ویژه است و امام رضا (علیه السلام) در فراز «الْمَخْصُوصُ بِالْعِلْمِ» به علم خاص اشاره کرده که طبق فراز «وَلَا يُعَادِلُهُ عَالِمٌ وَلَا يُوجَدُ مِنْهُ بَدَلٌ وَلَا لَهُ مِثْلٌ وَلَا تَظِيرٌ» با علم احدی قابل مقایسه نیست.

یکی دیگر از وجوه تفاوت که در حقیقت، دلیل علم خاص امام را نشان می‌دهد، بلاکتساب بودن این علم است که ویژگی مهمی در نوع علم موهبتی امام محسوب می‌شود:

الْمَخْصُوصُ بِالْعِلْمِ ... مَخْصُوصٌ بِالْفَضْلِ كُلُّهُ مِنْ غَيْرِ طَلَبٍ مِنْهُ لَهُ وَلَا اكْتِسَابَ بَلِ اخْتِصَاصٌ مِنَ الْمُفْضِلِ الْوَهَّابِ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَبْلُغُ مَعْرِفَةَ الْإِمَامِ أَوْ يُمْكِنُهُ اخْتِيَاؤُهُ (ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۲۰؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۱۹؛ همان، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۷۸؛ همان، ۱۴۰۳ق: ۹۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۲۰۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۳: ۴۸۲).

بنابراین ماهیت علم و ویژه امام، موهبتی است که غیراکتسابی و «من غیر طلب» به معنای تفضلی بودن آن است و عبارت «اِخْتِصَاصٌ مِنَ الْمُفْضَلِ الْوَهَّابِ» بیانگر ریشه الهی این علم است. بنابراین اعطا کننده علم، خداوند است پس معلمی بشری در آموزش و اکتساب دانش وجود ندارد.^۱

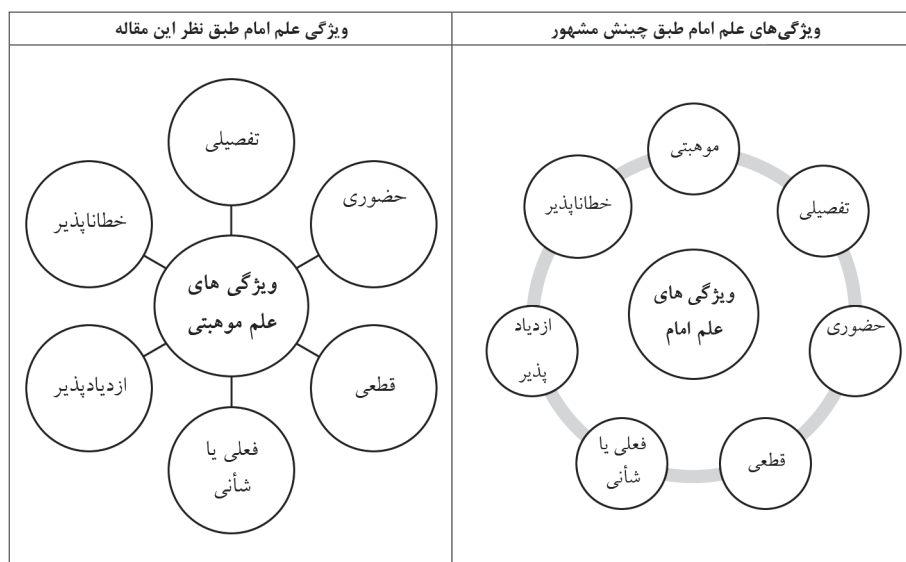
ضرورت چنین علمی از آن روست که انسان کامل باید دارای دامنۀ علمی وسیع و غیراکتسابی باشد، چراکه منظور از نزول کتاب آسمانی، هدایت نفوس انسان‌ها و تنویر قلوب ایشان است تا نفوس انسانی با هدایت آن استکمال یافته و از جهل و ظلمت به سمت نور معرفت دلالت شود و شکی نیست که انسان‌ها در هر زمان محتاج امری هستند که نفوسشان با آن تکامل یابد؛ بنابراین احتیاج به کتاب الهی تا قیامت ادامه دارد و نیاز به کسی که علم به کتاب نزد او حاضر باشد نیز تا قیامت باقی است (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۲: ۶۱۲)، چراکه قرآن همواره زنده است؛ پس هدایتگر نیز باید همواره زنده باشد، چراکه بر اساس لسان قرآن، آیات در قلب حاملان آن موجود است (همان، ج ۲: ۶۱۲) بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ (العنکبوت، ۴۹).

اکنون ادعای مقاله حاضر این است که ویژگی‌هایی چون قطعیت، معصومانگی، حضوری بودن، فعلیت، ازدیادپذیری و تفصیلی بودن در حقیقت ویژگی‌هایی در عرض ویژگی موهبتی بودن علم نیستند، بلکه ماهیت علم امام، موهبتی از نوع هبه خاص است و همه این ویژگی‌ها از آن هبه خاص ناشی می‌شود. ادعا این نیست که نمی‌توان ویژگی‌هایی برای علم امام در نظر گرفت، بلکه ادعا این است که همه ویژگی‌های دانش امام، ویژگی‌های موهبتی بودن آن است، نه اینکه موهبتی بودن یک ویژگی در عرض سایر ویژگی‌ها باشد؛ پس باید گفت علم موهبتی امام دارای ویژگی‌هایی چون معصومانگی، ازدیادپذیری، حضوری، فعلی، تفصیلی و قطعی است.

موهبتی بودن علم، بر اساس تقسیمی که تاکنون توسط محققان ارائه شده یکی از ویژگی‌های علم امام در عرض سایر ویژگی‌ها قلمداد می‌شود، اما با مشاهده روایات، این نتیجه برای محقق حاصل شده است که موهبتی بودن یک ویژگی در عرض سایر ویژگی‌ها نیست (نمودار ۱)، بلکه ریشه و پای‌بست تمام ویژگی‌های دانش امام و منشأ سایر ویژگی‌هاست که موجب تفاوت در کیفیت و کمیت علم امام نسبت به علم سایر مردم خواهد شد. بیان تأثیر هبه الهی در کمیت و

۱. این نکته فصل ممیز دیدگاه شیعه و اهل سنت در مسئله علم امام جامعه است. اهل سنت، اجتهاد را در امام، به جهت استقلال در فتوا شرط می‌دانند چراکه معتقدند نیازی نیست که امام، عالم به جمیع احکام باشد. او حتی در صورت خطا نیز مأجور است و بر دیگران اطاعت از او واجب است (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۵: ۲۵۴)، اما از نظر شیعه، امام، مجتهدی نیست که به استخراج احکام پرداخته و استنباط عقلی کند، بلکه علم او (من غیر طلب) و (بلاکتساب) یعنی موهبتی است.

کیفیت علم امام، این نکته را اثبات می‌کند که هیچ یک از صفات کمی و کیفی از موهبتی بودن مستقل نبوده و در عرض این خصیصه نیستند.

نمودار ۱: مقایسه تطبیقی نظر مشهور و نظر مقاله حاضر در چینش ویژگی‌ها

۲-۲. تاثیر هبه الهی در کمیت علم امام

موهبتی بودن علم، موجب تفاوت در کمیت علم امام نسبت به دیگر مردم و دانشمندان و ریشه تفاوت علمی امام است. هبه علمی، موجب علمی تفصیلی است. نیز این لطف ربانی، علی‌الدوام بوده و موجب ازدیاد کمی علم امام متناسب با خلق انسان‌های جدید در ادوار آینده عالم و پیدایش مسائل مستحدثه است.

۲-۳. معدنیت علم امام

امام رضا علیه السلام در حدیث شریف خویش، امام را معدن علم معرفی فرموده‌اند و معدنیت در روایات مختلفی با عنوان راسخان در علم و خزانه علم الهی توصیف شده و بر علم موهبتی تام و تفصیلی امام دلالت دارد؛ بنابراین ائمه علیهم السلام به عنوان انسان کامل، خزانه علم الهی بوده و کاشف از اسرار علم الهی هستند.

در تبیین فلسفی این مطلب، ملاصدرا عقل فعال را «خزانه معقولات» می‌نامد، چراکه علت مفیض صور ادراکی بر نفس انسان است (ملاصدرا، ۱۹۸۱ م، ج ۷: ۲۷۴) و هر نفس به اندازه استعداد خود با عقل فعال متحد شده و صور عقلی منطبق با استعداد خود را دریافت می‌کند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۷)؛ بنابراین نفوس مقدس ائمه که در نهایت مقام کمال اند بیشترین سهم را از دانش مخزون دارند.

ملاصدرا ادراک عقلی را به اتحاد نفس با عقل فعال یعنی خزانه علم تعریف کرده است؛ بنابراین نفس انسانی هنگام ادراک صور عقلی، با عقل فعال که خازن این صورت‌هاست متحد می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱ م، ج ۹: ۱۴۰) و باید گفت غایت و کمال یک انسان نه اتصال با عقل فعال بلکه اتحاد با آن است (همان) که تنها تعداد اندکی از نفوس که نفوس انسان‌های کامل است به این مقام دست می‌یابند (همان، ۱۳۶۱: ۲۷).

نگاه فلسفی فوق، تفسیری عقلانی از منطوق احادیث شیعه و عبارت امام رضا (علیه السلام) از معدنیت علم به عنوان مقام امامت است. البته موضوع معدنیت، در کتاب شریف کافی، در باب «أَنَّ الْأُمَّةَ لِلَّهِ وَلَا أَمْرَ اللَّهِ وَخَزَنَةُ عِلْمِهِ» با شش روایت مطرح شده است (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۱۹۲). در این روایات گاه امام به نحو عام گنجینه علم خدا ذکر شده و گاه خزانه‌داران علم خدا در آسمان و زمین معرفی شده است.

از نظر ملاصدرا منظور از «خزائن علم الله سبحانه» همان جواهر عقلی و ذوات نوری است که عقلاً کامل بالفعل بوده و نقص و انفعال استعدادی در آن‌ها راه ندارد که واسطه بین خداوند متعال و خلق در افاضه خیرات و نزول برکات علی الدوام اند؛ البته از نظر ملاصدرا بیان تبدیل نفوس کامل به خزائن الهی نیازمند مکاشفه است (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۲: ۶۱۷). با این توضیح که این مقام با علم حصولی و با واسطه مفاهیم قابل کشف و تبیین کامل نیست، چراکه آن عالم، عالم علم حصولی و مفاهیم نیست، بلکه عالم وجود و شهود است. لذا تنها با علم حضوری و کشف، قابل فهم و دریافت عقلی است.

در نتیجه، انسان کامل خزانه الهی است که علم الهی در او منطبق است که از حیث عقل خویش، کتابی عقلی مسمی به «أُمُّ الْکِتَابِ»، و از حیث نفس خویش، «لوح محفوظ» و از حیث روح نفسانی، «کتاب المحو و الإثبات» است (همان، ۱۳۸۰: ۵۲).

۲-۴. تفصیلی بودن علم امام

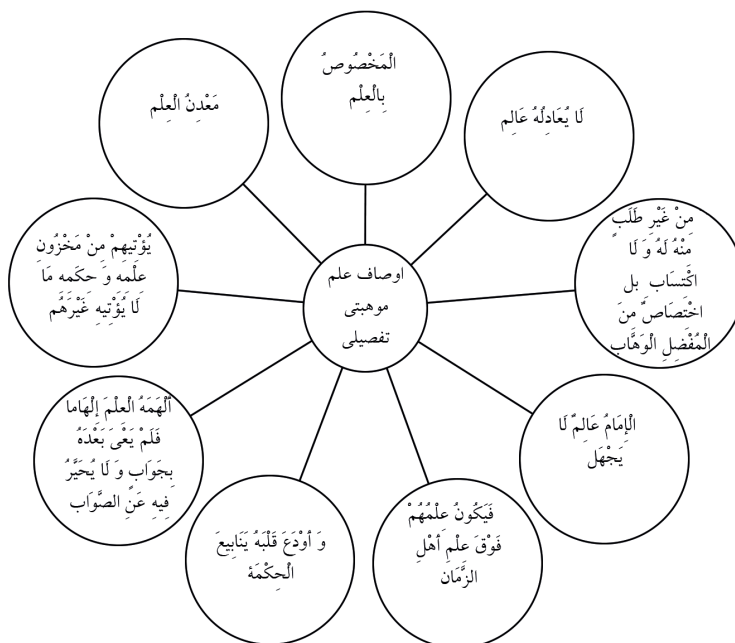
علم تفصیلی، علمی روشن و متمایز است. فردی که دارای علم تفصیلی به مسئله‌ای است،

می‌تواند تمام وجوه یک مسئله را به نحو شفاف و متمایز از سایر مسائل در ذهن خود احضار کند و پاسخ دهد و کمیت علم او نسبت به دیگران وسیع‌تر خواهد بود. اما اگر آن مسئله برای او روشن و متمایز نباشد، دارای علم اجمالی به مسئله است؛ یعنی دارای صورتی است که می‌تواند بر موارد مختلف تطبیق یابد. در حقیقت علم تفصیلی و اجمالی به ترتیب، علم به کنه و به وجه بوده (شرح المصطلحات الفلسفیه، ۱۴۱۴ ق: ۱۲۳) و عالم به علم تفصیلی دارای دامنه وسیع‌تری از علم است.

علم موهبتی امام تفصیلی است و دلیل این است که مسلماً پیدایش مسائل مستحدثه و عدم تبیین کامل همه اجزای دین در زمان پیامبر (کراجکی: ۳۲۳) اقتضا می‌کند که حجت الهی بعد از خاتمیت نبوت، دارای علم تفصیلی باشد. چراکه طبق معنای امامت بنا بر تعریف شیعه و اهل سنت که «ریاست عام در امر دین و دنیا» (ماوردی، ۱۹۶۶ م: ۲۳؛ تفتازانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۵: ۷۳) است، ریاست امام در امر دین، اقتضا می‌کند که مقتدا و الگوی مردم در مسائل دینی باشد، چراکه امت، به شریعت مکلف بوده و به مقتدایی معصوم و عالم نیازمندند تا دین را با همه اجزا برای ایشان تبیین کند؛ بنابراین جهل به برخی مسائل و علم به برخی دیگر، مرجعیت او را شبهه‌ناک و الگو بودن ایشان را مورد خدشه قرار می‌دهد.

نیز فراز «الإمام عالمٌ لا یجهل» نشانه عدم جهل امام نسبت به مسائل است. این عبارت، قید عدم جهل به علوم دنیایی یا دینی نداشته، بلکه علم کامل را بیان می‌کند. نیز «وَأُودِعَ قَلْبُهُ يَتَابِعُ الْحِكْمَةَ» و «يُؤْتِيهِمْ مِنْ مَّخْزُونٍ عِلْمِهِ وَ حِكْمِهِ مَا لَا يُؤْتِيهِ غَيْرُهُمْ» و «مَعْدِنُ الْعِلْمِ» در روایت امام رضا (علیه السلام) نشان‌دهنده علمی فراتر از اهل زمان و معدنیت علم امام است که دلالت بر علم تفصیلی دارد، چراکه اصطلاح معدن و مخزن علم، به دانشی کامل و تفصیلی اشاره دارد.

نیز با دقت در روایت امام رضا (علیه السلام) می‌توان به این نتیجه رسید که تفصیلی بودن به جهت موهبتی بودن این علم است. فراز «يُؤْتِيهِمْ مِنْ مَّخْزُونٍ عِلْمِهِ وَ حِكْمِهِ مَا لَا يُؤْتِيهِ غَيْرُهُمْ» بازگو کننده این نکته است که از خزانه علم و حکمت الهی به صورت موهبتی به حدی در اختیار ایشان قرار داده شده که تاکنون در اختیار فرد دیگری در جهان نیست. گزاره‌های ناظر بر اثبات تفصیلی بودن علم موهبتی از حدیث امام رضا (علیه السلام) شامل موارد زیر است (نمودار ۲):

نمودار ۲: گزاره‌های ناظر بر اثبات تفصیلی بودن علم موهبتی از حدیث امام رضا (علیه السلام)

امام بر اساس عبارات «مَعْدِنُ الْعِلْمِ»، «وَأَوْدَعَ قَلْبَهُ يَتَابِعُ الْحِكْمَةَ» و «يُؤْتِيهِمْ مِنْ مَخْزُونٍ عِلْمُهُ وَحِكْمُهُ»، معدن و مخزن علم و حکمت موهبتی است که بر اساس این صفات، هرآنچه از علم بشری برای یک انسان، امکان‌پذیر باشد، به صورت هبه در اختیار ایشان است، چراکه صفت معدنیت و مخزنیت، دلالت بر علمی فوق‌العاده دارد که بر اساس گزاره «بلاکتساب» و «من غیر طلب» در حدیث امام رضا (علیه السلام)، این علم، الهامی و تفضلی است که به صورت تفصیلی در اختیار امام قرار گرفته است. چراکه اولاً لطف خداوند مانع از آن است که در الهام خویش، علمی اجمالی در اختیار امام قرار دهد، چون اساس این اعطا، برای راهنمایی و توان پاسخگویی کامل است. ثانیاً عبارت «فَلَمْ يَعَى بَعْدَهُ بِجَوَابٍ وَلَا يُخَيَّرُ فِيهِ عَنِ الصَّوَابِ»، به توانمندی حجت الهی در پاسخگویی به هر سؤال و عدم خطای ایشان اشاره دارد که نشان‌دهنده علم تفصیلی است. نیز عبارت «مِنَ الْمُفْضَلِ الْوَهَّابِ» به دو صفت تفضل‌کننده و بسیار بخشنده اشاره دارد که صفت «الْوَهَّابِ»، نشان‌دهنده حداکثر هبه است و در میان علم اجمالی همراه با ابهام و

تفصیلی متمایز^۱، علم تفصیلی، افضلیت و نشان دادن دهنده حد اکثر هبه است. نیز در میان صفات علمی ذکر شده در حدیث، عبارات «الْإِمَامُ عَلِيٌّ لَا يَجْهَلُ» و «فَيَكُونُ عَلَيْهِمْ فَوْقَ عِلْمِ أَهْلِ الزَّمَانِ» به گونه‌ای از علم اشاره دارد که جهلی در آن نیست و فرد عالم را برتر از تمام عالمان زمانه قرار می‌دهد که این صفات نیز نشان دادن دهنده علم تفصیلی و متمایز است.

البته دلیلی نیز بر اجمالی بودن علم امام به دین در دست نیست، چرا که منابع علم امام که به صورت موهبتی در اختیار ایشان قرار داده شده، دلالت بر علم تفصیلی دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۶: ۴۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۲۳۰؛ قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱۱: ۲۰؛ ابو نعیم، ج ۱: ۶۵).^۱ بر این اساس، اولاً ویژگی تفصیلی بودن، ویژگی مجزایی در عرض موهبتی بودن نیست، بلکه از خصایص علم موهبتی است و ثانیاً هبه الهی موجب علم تفصیلی و کمیت گسترده در علم امام است.

۱. علم اجمالی به دو معنا استفاده می‌شود. علم اجمالی همراه با ابهام، علمی است که افراد و متعلقات آن متمایز نبوده و برای دارنده علم، مبهم است، اما علم اجمالی دیگری نیز وجود دارد که علم بسیط و حتی اشرف از تفصیلی است. در این نوع علم، معلومات به صورت بالفعل نزد عالم با وجود واحد جمعی موجودند (جوادی آملی، ۱۳۹۶، ج ۱۸: ۳۲۶). منظور از علم اجمالی در این مقاله، علم اجمالی همراه با ابهام است که ساخت قدسی امام برتر از چنین علمی بوده و در برابر، امام، مجهز به علم تفصیلی است.

۱. ایشان وارث علوم انبیا و رسول مکرم اسلام ﷺ هستند که این گستره علمی به صورت اکتسابی و تلمذی در اختیار امام قرار نگرفته، بلکه هبه شده است. مصحف حضرت فاطمه (ع) نیز که در اختیار ائمه (ع) است، شامل گفت‌وگوی حضرت صدیقه طاهره (ع) با حضرت جبرئیل و کسب دانش موهبتی است که شامل علم به وقایع گذشته و آینده و احکامی غیر از قرآن است (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۶: ۴۰). جعفر نیز علمی عطا شده است که شامل علم انبیا و اوصیا و علم دانشمندان گذشته بنی اسرائیل است که طبق روایات، جعفر سفید شامل زبور داوود و تورات موسی و انجیل عیسی و صحف ابراهیم و حلال و حرام و مصحف فاطمه (ع) است. همچنین اسم اعظم از جمله منابع موهبتی علم امام است که آصف بن برخیا در جابه‌جایی تخت بلقیس تنها بر یک حرف از اسم اعظم احاطه داشت و رسول مکرم اسلام از هفتاد و دو حرف برخوردار بوده که کل این مقدار بعد از ایشان نزد ائمه (ع) است (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۲۳۰) نیز امام از الهام برخوردار بوده که «تکت فی القلوب و نقر فی الأسماع» است؛ یعنی در قلب افکنده و در گوش زمزمه می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۵۷) که این علم، شامل اموری است که توسط خداوند متعال ایجاد می‌شود و شامل علوم و معارف ربانی و تفصیل مجمل‌هاست (خویی، ۱۴۰۰ ق، ج ۸: ۲۱۵).

علاوه بر همه منابع فوق، امام، طبق روایات، عالم به قرآن است. علم به قرآن تنها شامل ظواهر قرآن نیست، بلکه قرآن دارای آیات محکم و متشابه است و متشابهات در آیات، نیازمند تاویل بوده و رسم و عِلیم تاویل در اختیار راسخان در علم است (مازندرانی، ۱۳۸۲ ق، ج ۵: ۳۲۷) چنان که در روایات مختلفی، مصداق آیه «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» (آل عمران، ۶)، ائمه (ع) معرفی شده‌اند که عالم به تاویل آیات هستند و شامل خاص و عام، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ و علم به عام و خاص، مطلق و مقید و مجمل و مبین است (قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۲۰). این علم توسط خداوند متعال به رسول گرامی اسلام، به صورت موهبتی، آموخته شده و ایشان همه این علم را در اختیار ائمه (ع) قرار داده‌اند. این قلمرو علمی برای امام، طبق روایت امام رضا (ع)، تام و تمام است و امام، هر چه را مورد نیاز بشر باشد برای او بیان می‌کند و ترک نخواهد کرد:

وَأَقَامَ لَهُمْ عَلِيًّا (ع) عَلَمًا وَ إِمَامًا وَمَا تَرَكَ لَهُمْ شَيْئًا يَخْتَاجُ إِلَيْهِ الْأُمَّةُ إِلَّا بَيَّنَّهُ

بر این اساس، علم امام به قرآن، شامل ظاهر و بواطن قرآن است و از آنجا که قرآن، تبیان هر چیزی است؛ مجهز بودن امام به علم تاویل و شناخت باطن قرآن، علم به کل شریعت را شامل می‌شود. علم به ظاهر و باطن در برخی روایات گاه به صورت خاص، به حضرت علی (ع) نسبت داده شده (اصفهانی، ۱: ۶۵) و گاه به نحو عام، امام، جامع ظاهر و باطن خوانده شده است؛ بنابراین علم به دین برای امام، علمی موهبتی به شیوه تفصیلی است.

۲-۵. ازدیادپذیری علم موهبتی

در میان صفات و کیفیات علم ویژه که در روایت امام رضا (علیه السلام) موجود است، عبارتی با عنوان «نَامِي الْعِلْمِ» وجود دارد که به معنای رشدیافتگی و افزایش در علم است. این عبارت، شبیه جعبه اسراری در بطن روایت گنجانده شده که با رمزگشایی از آن، می‌توان به ویژگی مهم دیگری از علم موهبتی دست یافت که به کمیت علم امام اشاره دارد و آن هم اینکه علم ویژه موهبتی، علاوه بر گستردگی، قابلیت استكمال و ازدیاد نیز دارد.

برای رمزگشایی از این عبارت مهم در روایت امام رضا (علیه السلام)، می‌توان سراغ دیگر روایات رفت و این فراز را با روایات دیگر تفسیر کرد. سؤال مهم اینجا است که آیا دانش امام به واقع استكمال پذیر است؟ در پاسخ باید گفت علم امام در زمان خود همواره کامل و قطعی است، اما با گذشت زمان و پدید آمدن مسائل جدید و با وجود انسان‌های دیگر، پرونده‌های جدیدی برای اعمال انسان‌ها باز می‌شود؛ بنابراین نیاز است علم امام افزایش یابد و امام، به باطن انسان‌های جدید آگاه شود و به مسائل مستحدثه آگاهی کامل داشته باشد. لذا این شبهه به وجود نمی‌آید که علم کامل با ازدیادپذیری در تنافی است؛ چراکه علم امام در هر زمان و مربوط به نیازهای آن زمان کامل است اما شأن ایشان این است که اگر بخواهند مسئله جدیدی را بدانند در اختیارشان قرار داده شود. طبق روایات، علم موهبتی هر روز، هر جمعه و در شب‌های قدر به امام افاضه می‌شود که قابل افزایش بوده و نشان‌دهنده استكمال‌پذیری این هبه بر اساس عطای الهی و نه اکتساب تلمذی است.

در همین راستا بر اساس حدیثی، حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) در خصوص علم ویژه امام، این علم را در سه جهت گذشته و آینده و پدیدشونده تقسیم کرده است (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۳۹۳).^۲ اینکه علم امام به سه دسته گذشته و آینده و پدیدشونده تقسیم شده، نکته‌ای قابل توجه است. بر این اساس، نوعی از علم ائمه از قسم علم حادث یا پدیدشونده است که در قلب افتاده و در گوش زمزمه می‌شود. افتادن در قلب یا همان الهام از جانب خداست و زمزمه در گوش، توسط ملائکه است و به این روش، علوم ایشان با عطای الهی رو به افزایش است و حدیث «إِنَّ الْإِمَامَ إِذَا شَاءَ أَنْ يَعْلَمَ عِلْمًا» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۲۵۸) نیز به همین افزایش علم در هر زمان که امام بخواهد اشاره دارد؛ چراکه این علم، از سنخ گذشته یا آینده نیست، بلکه از سنخ علم متجدد و حادث است (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۵۷). ابایحیی صنعانی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده است:

۲. عَنْ الْمُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) رَوَيْنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ عَلِمْنَا غَايِرَ وَمَزْبُورَ وَنَكْتٌ فِي الْقُلُوبِ وَ نَقِيرٌ فِي الْأَسْمَاعِ فَقَالَ: أَمَّا الْغَايِرُ فَمَا تَقَدَّمَ مِنْ عَلِمْنَا وَ أَمَّا الْمَزْبُورُ فَمَا يَأْتِينَا وَ أَمَّا النَّكْتُ فَيَا الْقُلُوبِ فَإِلَهُامٌ وَ أَمَّا النَّقِيرُ فَيَا الْأَسْمَاعِ فَأَمْرُ الْمَلِكِ.

ای ابا یحیی برای ما در شب‌های جمعه، شأن بزرگی است. عرض کردم قربانت، آن شأن چیست؟ فرمود: به ارواح پیغمبران و اوصیا در گذشته و روح وصیی که در میان شماس (امام زمان شما) اجازه داده می‌شود که به آسمان بالا روند تا به عرش پروردگارشان برسند. در آنجا هفت دور طواف کنند و نزد هر رکنی از ارکان عرش دو رکعت نماز گزارند؛ پس به کالبد‌های پیشین خود برگردند. چون صبح شود، پیغمبران و اوصیا از شادی سرشار باشند و آن وصیی که در میان شماس مقدار زیادی به علمش افزوده شده باشد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۲۵۴؛ صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۳۱).

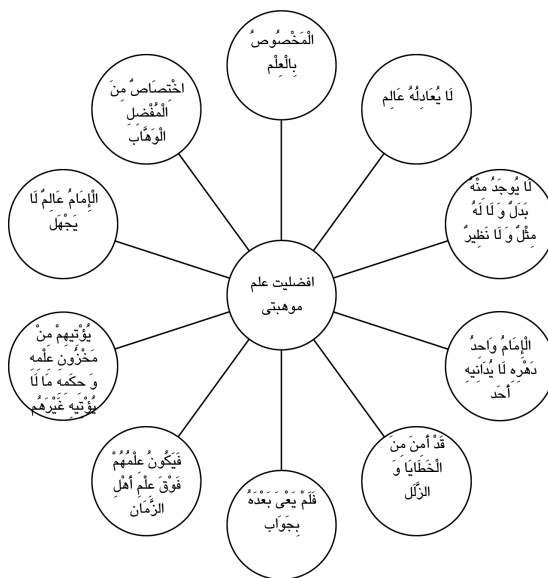
نیز این نکته به صراحت مورد تأکید ائمه (علیهم‌السلام) قرار گرفته که علم ایشان در صورت افزون نشدن، پایان می‌یابد (مفید، ۱۴۱۳: ۳۱۲) که نشان‌دهنده افزایش کمیّت این علم موهبتی است؛ بنابراین هبه الهی به امام به گونه‌ای است که توقف‌ناپذیر بوده و فزاینده است.

۲-۶. تأثیر هبه الهی در کیفیت علم امام

هبه الهی موجب افضلیّت علمی امام نسبت به علوم سایر مردم شده و علمی خطاناپذیر و معصومانه را در اختیار ایشان قرار می‌دهد. نیز این علم به شکل حضوری در قلب امام قرار گرفته و قطعی است که تمام این خصایص و کیفیات بی‌نظیر، ناشی از موهبتی بودن این دانش است.

۲-۷. افضلیّت علم موهبتی

افضلیّت، صفتی مجزا از دیگر صفات نیست، بلکه برآمده از ویژگی‌های علم امام و نتیجه این ویژگی‌هاست که موجب برتری علم امام از دانش مردم شده و به دلیل ایجاد برتری، شایسته است مجزا درباره آن بحث شود؛ چراکه امام رضا (علیه‌السلام) در حدیث خویش با عباراتی چون «لَا يُعَادِلُهُ عَالِمٌ» و «لَا يُوجَدُ مِنْهُ بَدَلٌ وَلَا لَهُ مِثْلٌ وَلَا نَظِيرٌ» به این برتری اشاره داشته است. ادعا این است که علم موهبتی، افضل علوم است. گزاره‌های ناظر بر افضلیّت علم موهبتی که این علم را ممتاز از سایر علوم کرده، در روایت امام عبارت است از (نمودار ۳):

نمودار ۳: گزاره‌های ناظر بر افضلیت علم موهبتی

امام بر اساس فراز «الْمَخْصُوصُ بِالْعِلْمِ» دارای علم ویژه است که واژه «المخصوص»، دلالت بر نوعی تمایز میان علم امام و دیگر انسان‌ها دارد. کیفیت این علم بر اساس «فَيَكُونُ عَلَيْهِمْ فَوْقَ عِلْمِ أَهْلِ الزَّمَانِ» فوق سایر مردم و افضل از ایشان است؛ چراکه علم ایشان را برتر از علوم اهل زمان توصیف می‌کند که افضلیت این علم نسبت به علوم برترین عالمان و مجتهدان را نیز شامل می‌شود و عالمی معادل ایشان نیست:

الْإِمَامُ وَاحِدٌ دَهْرُهُ لَا يُدَانِيهِ أَحَدٌ وَلَا يُعَادِلُهُ عَالِمٌ وَلَا يُوْجَدُ مِنْهُ بَدَلٌ وَلَا لَهُ مِثْلٌ وَلَا نَظِيرٌ

بر اساس فراز فوق، اولاً امام، عالمی است که دانشمندی معادل و هم‌تراز با او وجود ندارد که به فضل و اعلییت خاص امام اشاره دارد ثانیاً عبارت «وَلَا يُعَادِلُهُ عَالِمٌ» نشان می‌دهد مقام علمی امام، منحصر به فرد بوده، قابل مقایسه با کسی نیست که نتیجه قطعی این اوصاف، افضلیت علمی امام به عنوان معدن علمی جهل‌ناپذیر است:

وَالْإِمَامُ عَالِمٌ لَا يَجْهَلُ وَرَاعٍ لَا يَنْكُلُ مَعْدِنُ الْقُدْسِ وَالطَّهَارَةِ وَالْعِلْمِ وَالْعِبَادَةِ

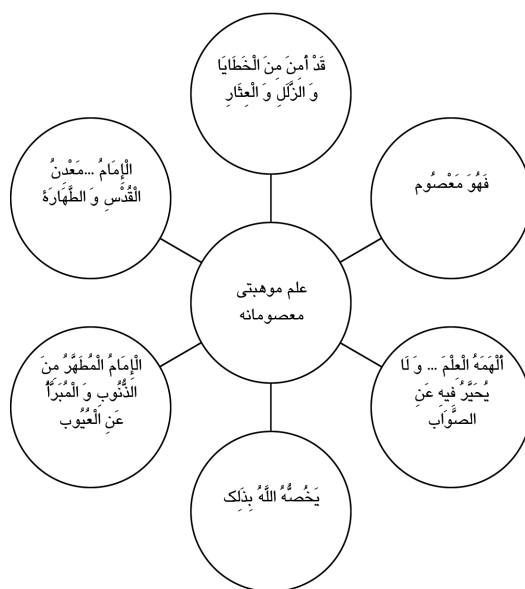
چنین کیفیتی به دلیل هبه الهی است؛ چنان که عبارت «اِخْتِصَاصُ مِنَ الْمُفْضِلِ الْوَهَّابِ» در

جای دیگری از روایت، نشان می‌دهد افضلیت این علم ناشی از موهبتی بودن آن است.

۲-۸. خطاناپذیری علم موهبتی

منظور از علم معصومانه، علمی است که خطا در آن وجود نداشته و همواره مطابق با واقع باشد؛ اما علم خطاپذیر، به دانشی گفته می‌شود که احتمال خطا در آن موجود است. سؤال این است که علم موهبتی، معصومانه یا خطاپذیر است؟ و آیا این ویژگی ناشی از موهبتی بودن علم است؟ ضرورت این سؤال، از آنجاست که علم مردم به دین، با اکتساب و بر اساس درک شخصی ایشان شکل گرفته و در نتیجه، متفاوت و خطاپذیر است و به همین دلیل، روایات و نقل‌های ایشان از دین تضاد یافته، ایجاد حیرت می‌کند و عصمتی وجود ندارد تا علم دین را از تحریف بازدارد و البته مقتضای حکمت نیست که مکلفان به این شکل در حیرت رها شوند. از این رو، به علمی معصومانه و عاری از خطا و اشتباه نیاز است تا کیان دین به سمت انحراف نرود؛ پس لازم است علم حجت الهی کامل، معصومانه و عاری از خطا باشد (کراجکی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۳۲۴).

علم امام، بر اساس روایت امام رضا (علیه السلام) علمی معصومانه و خطاناپذیر است و جهالت در آن راه ندارد. گزاره‌های ناظر بر معصومانه بودن علم حجت الهی عبارت است از (نمودار ۴):

نمودار ۴: گزاره‌های ناظر بر معصومانه بودن علم حجت الهی

بر اساس گزاره‌های فوق، حجت الهی، معصوم است و صفت عصمت در «فَهُوَ مَعْصُوم» شامل تمام ساحات شخصیتی ایشان خواهد بود که یکی از این ساحات، علم ایشان است. نیز او طبق عبارت «الْإِمَامُ الْمُطَهَّرُ مِنَ الذُّنُوبِ وَ الْمُبَرَّأُ عَنِ الْعُيُوبِ»، مطهر و مبرا از عیوب است که طبق تفسیر متکلمان، دامنه عیوب، غیر از گناهان، خطا، نسیان و صفات متنافره را هم شامل می‌شود. قطعاً خطا در علم، نوعی عیب در ساحت دانش محسوب خواهد شد. همچنین امام بر اساس عبارت «وَلَا يَحِيزُ فِيهِ عَنِ الصَّوَابِ» از صواب خارج نمی‌شود و خطا، مسلماً نقطه مقابل صواب است.

در روایت امام، در عبارت «قَدْ أَمِنَ مِنَ الْخَطَايَا وَالزَّلَلِ وَالْعِثَارِ» به‌صراحت، امنیت ایشان از خطا ذکر شده که فصل الخطاب همه ادله است. در حقیقت، طبق روایت امام رضا (علیه السلام)، نبی و امام، از جهل و غفلت مبرا هستند؛ چراکه زعیم امت محسوب و از سوی خداوند بر هدایت مردم منصوب شده است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ ق: ۴۴۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۲۲۱؛ ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ ق: ۲۲۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۳۶؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ ق: ۱۰۳) و این انتصاب، نیازمند دانشی ویژه است تا به امام امکان پاسخگویی جامع به نیازها و سؤالات مخاطبان را بدهد و در این پاسخگویی از راه صواب خارج نشود و خطاپذیر نباشد؛ بنابراین علم موهبتی با تمام ویژگی‌های ذکر شده در اختیار ایشان قرار می‌گیرد. چراکه بر اساس حدیث امام رضا (علیه السلام)، زمانی که خداوند بخواهد فردی را بر امور بندگان خود منصوب کند طوری چشمه‌های حکمت را در قلب او می‌جوشاند که از پاسخ به سؤالی درنماند و او را از خطا و لغزش در امان می‌دارد؛ بنابراین دوری از خطا و لغزش، هبه‌ای از سوی خدا و محافظتی از سوی اوست تا علم حجت الهی، بی خطا و معصومانه بوده و اعتماد امت به او سلب نگردد و الا نقض غرض در ارسال حجت خواهد بود. البته در تبیین مراد امام، می‌توان ریشه خطاناپذیری در علم موهبتی را در روایات دیگری جست‌وجو کرد. مثلاً در روایتی از امام صادق (علیه السلام)، تجهیز نبی و امام به روح القدس که امری ربانی است، به نوعی علت تایید و عدم خطا ذکر شده است:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: ... فَإِذَا قُبِضَ النَّبِيُّ صِ انْتَقَلَ رُوحُ الْقُدُسِ فَصَارَ إِلَى الْإِمَامِ وَرُوحُ الْقُدُسِ لَا يَنَامُ وَلَا يَغْفُلُ وَلَا يَلْهُوُ وَلَا يَزْهُوُ... (صفار، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۴۵۴؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۲۷۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۳: ۶۲۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۷: ۱۰۶).

در روایت فوق، قید «لَا يَنَامُ وَلَا يَغْفُل» به این معنا اشاره دارد که حجت الهی (نبی یا امام) دارای روح القدس است که هر نوع غفلتی را از او دور می‌کند و خطا نیز بر اثر جهل یا غفلت پدید می‌آید. همچنین قید (و لَا يَلْهُوُ وَلَا يَزْهُوُ) هرگونه لغوی را از او نفی کرده و هر چیزی را که موجب

استخفاف مقامش شود، انکار می‌کند (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۶: ۶۳).

اکنون که اثبات شد، علم موهبتی دانشی معصومانه است، باید این تکمله را افزود که اگر حجت الهی، معصوم نبوده و علمی معصومانه نداشته باشد؛ نه تنها جایز است که به او مراجعه نشده و از او اطاعت نشود، بلکه خطای رئیس جامعه نیز به امت سرایت خواهد کرد (همان، ج ۵: ۲۵۴). از این رو، خداوند متعال برای حفظ امت از حیرانی و اشتباه همگانی، علمی معصومانه به نمایندگی خود ارزانی داشته است که دستخوش فراموشی نمی‌شود (کراجکی، ج ۱: ۳۲۶)؛ چراکه عدم عصمت، موجب اعتماد نکردن به امانتداری و صدق حجج الهی شده و امکان تحریف در دین یا اشتباه را به وجود می‌آورد؛ بنابراین خداوند، نبی و امام را به این ویژگی مزیت می‌بخشد تا با پیروی از او، امت به گمراهی کشیده نشوند. در نتیجه کیفیت معصومانه بودن، لازمه و ویژگی دانش موهبتی است.

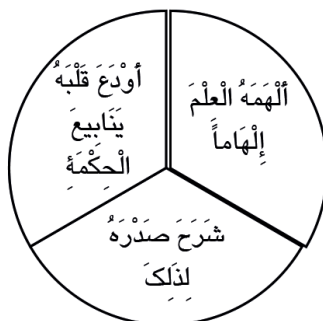
۲-۹. حضوری بودن علم موهبتی

علم به دو قسم حضوری و حصولی تقسیم می‌شود و تفاوت این دو در واسطه‌گری مفهوم در پدید آمدن علم است. علم حضوری به علم بدون واسطه‌گری مفاهیم گفته می‌شود. مانند علم انسان به ذات خویش یا حالات و افعال خویش که بذاته درک شده و برای درک ذات خود یا غم و شادی، مفهومی واسطه‌گری نمی‌کند؛ اما علم حصولی چیزی است که با واسطه‌گری مفهوم حاصل می‌شود. مثلاً انسان برای درک محیط اطراف خود یا شیئی خاص، مفهومی از آن شیء گرفته و آن مفهوم در نفس او نقش می‌گیرد و به واسطه آن مفهوم به موجود خارجی عالم می‌شود. در همین زمینه، علامه طباطبایی معتقد است که انقسام علم بدو قسم (علم حضوری و حصولی) تقسیمی است منحصر در این دو و شق سوّمی وجود ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۶ق: ۲۳۶)؛ بنابراین با توجه به اینکه شق سوّمی وجود ندارد؛ علمی که بر اثر الهام الهی در اختیار بشر قرار می‌گیرد قطعاً حصولی نیست، بلکه از قبیل علم حضوری و بالاترین نوع از این علم است.

بر اساس روایت امام رضا (علیه السلام)، علم هبه شده از سوی خدا، علمی حضوری است؛ چراکه این علم در گوش و قلب امام افکنده شده و در سینه ایشان ثبت می‌شود و خداوند متعال، علم را از طریق الهام در اختیار ایشان قرار داده است:

وَإِنَّ الْعَبْدَ إِذَا اخْتَارَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِلْأُمُورِ عِبَادِهِ شَرَحَ صَدْرَهُ لِدَلِكْ وَ أَوْدَعَ قَلْبَهُ يَنْبِيعَ الْحِكْمَةِ وَ أَلْهَمَهُ الْعِلْمَ إِلَهَامًا فَلَمْ يَعْزِ بِجَوَابٍ وَ لَا يَحِيزُ فِيهِ عَنِ الصَّوَابِ

گزاره‌های ناظر بر حضوری بودن علم امام عبارت است از (نمودار ۵):

نمودار ۵: گزاره‌های ناظر بر حضوری بودن علم امام

سه عبارت «شَرَحَ صَدْرَهُ لِذَلِكَ»، «أَوْدَعَ قَلْبَهُ يَتَابِعُ الْحِكْمَةَ» و «أَلْهَمَهُ الْعِلْمَ إِلَهَامًا» به علم حضوری اشاره دارند؛ چراکه دریافت علم الهامی، تلمذی و اکتسابی نیست، بلکه با شرح صدر و جوشیدن چشمه‌های حکمت در قلب دریافت می‌شود؛ بنابراین با واسطه‌گری مفاهیم و به شکل حصولی به دست نیامده، بلکه عبارت «أَوْدَعَ قَلْبَهُ يَتَابِعُ الْحِكْمَةَ» نشان‌دهنده لبریز شدن قلب ایشان از چشمه‌های حکمت با الهام الهی «أَلْهَمَهُ الْعِلْمَ إِلَهَامًا» است. در تفسیر حضوری بودن علم به مؤلفه دیگری نیز می‌توان اشاره کرد؛ چراکه امام در تبیین مصداق آیه «هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ»، به سینه خویش اشاره می‌کند و به این مطلب می‌پردازد که علم کل کتاب در سینه ایشان ثبت است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۲۲۹؛ استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۲۴۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۳: ۵۶۱؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷: ۱۸۱)^۱ همچنین امام صادق (علیه السلام) در جای دیگر، این علم را به گونه‌ای می‌دانند که گویا قرآن را در کف خویش «كَأَنَّهُ فِي كَفِّي» دارند.

عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) يَقُولُ وَاللَّهِ إِنِّي لَأَعْلَمُ كِتَابَ اللَّهِ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى آخِرِهِ كَأَنَّهُ فِي كَفِّي فِيهِ خَبَرُ السَّمَاءِ وَخَبَرُ الْأَرْضِ وَخَبَرُ مَا كَانَ وَخَبَرُ مَا هُوَ كَأَنِّي قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِيهِ تَبَيَّنَ كُلُّ شَيْءٍ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۲۲۹؛ صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۱۹۴؛ استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۲۴۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۳: ۵۶۱).

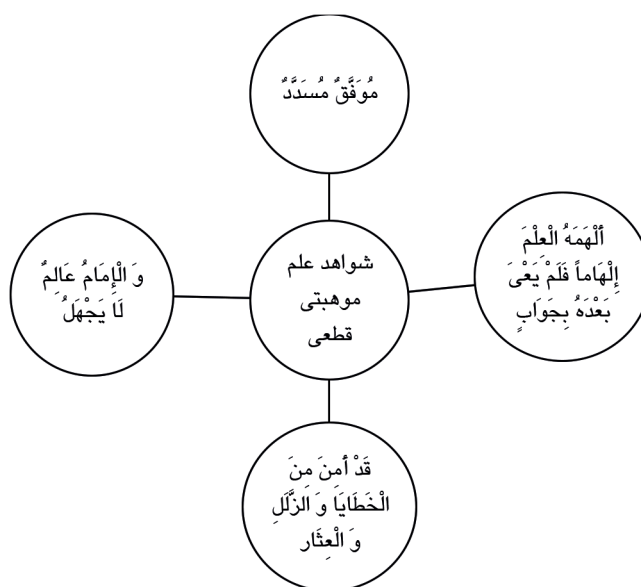
«كَأَنَّهُ فِي كَفِّي» اشاره‌ای است به اینکه علم حجت الهی به قرآن، علم شهودی، بسیط و واحد بالذات است. توجیه ملاصالح این است که نفس حضرت به دلیل کمال نورانیت و تعلق نداشتن

۱. عن عبد الرحمن بن كثير، عن أبي عبد الله (عليه السلام) قال: «قال الذي عنده علم من الكتاب أنا آتيك به قبل أن يرتد إليك ظرْفُكَ» قال: ففرج أبو عبد الله (عليه السلام) بين أصابعه فوضعها في صدره، ثم قال: و عندنا و الله علم الكتاب كله.

به علقه‌های جسمانی و اتصال تام به محضر قدس الهی، صورت حقایق کلی و جزئی را دریافت می‌کند به گونه‌ای که گویا در مرئی و منظر ایشان است (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۵: ۳۴۵). نیز در حدیث دیگری امام صادق (علیه السلام) با اشاره به سینه مبارک خویش، علم را نزد ائمه می‌داند که اشاره به علم حضوری است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۲۲۹؛ ابن عبدالوهاب: ۸۸؛ استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۲۴۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۳: ۵۶۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۰: ۲۱۲)؛ بنابراین هبه الهی موجب ایجاد علم، بدون واسطه و در قلب امام است.

۲-۱۰. قطعی بودن علم موهبتی

یکی از ویژگی‌هایی که برای علم امام ذکر شده، قطعی بودن است. مفهوم قطعی در برابر ظنی است؛ ویژگی دیگر علم موهبتی، قطعی بودن آن است. در حقیقت، قائلان به علم حضوری حجت الهی، علم او را قطعی و یقینی می‌دانند؛ چراکه علم حضوری، خطاپذیر نبوده و در این علم، میان عالم و معلوم، واسطه‌ای نیست تا در آن واسطه، خطایی اتفاق افتد. برای اثبات قطعی بودن دانش موهبتی، می‌توان به مضامینی از روایت امام رضا (علیه السلام) اشاره کرد که شواهدی بر قطعی بودن علم موهبتی است (نمودار ۶):

نمودار ۶: شواهد علم موهبتی قطعی

طبق گزاره‌های فوق، علم موهبتی دارای مشخصاتی چون الهامی، معصومانه، مبرا از خطا و لغزش، استواری و جهل‌ناپذیری است که همه این گزاره‌ها به علم قطعی اشاره دارد؛ چراکه لطف خداوند متعال، مانع از آن است که علمی ظنی را الهام و تفضل کند. نیز علمی که معصومانه و مبرا از خطا و لغزش است، دانشی یقینی و قطعی است و گزاره‌های استواری و جهل‌ناپذیری نیز تمام درجات شک و ظن را نفی می‌کند. در تایید موارد فوق، فرمایش حضرت امیرالمؤمنین در روایت «لَوْ كُشِفَ الْغُطَا مَا زِدْتُ يَقِيناً...» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۵۶۶) به این مسئله اشاره دارد که امام دارای علمی قطعی، یقینی و در بالاترین مراتب یقین است به حدی که به این یقین افزوده نمی‌شود. در نتیجه، هبه الهی موجب ایجاد علمی قطعی در وجود مقدس امام است.

۳. نتیجه‌گیری

روایت امام رضا (علیه السلام) در مرو، بیش از هر روایت دیگری در مسئله علم امام، قابل تعمق است. خصایصی که در این روایت ذکر شده هر کدام، در مجموعه‌ای از روایات دیگر مورد اشاره قرار گرفته یا قابل استنباط هستند، اما در این روایت، کیفیت و کمیت دانش موهبتی امام در یک مجموعه کامل در کنار هم مطرح شده‌اند و آنچه درون‌مایه و محور دانش امام است، خصیصه موهبتی بودن این علم است که در حقیقت ریشه دیگر خصایص علمی است. علم موهبتی امام، موجب ایجاد دانشی ویژه برای امام شده که دانش او را از دیگر بندگان متمایز و افضل ساخته و حتی این مقام علمی در انبیا جز پیامبر مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله)، اثبات نشده است. عباراتی چون «عَالِمٌ لَا يَجْهَلُ»، «مَعْدِنُ الْعِلْمِ»، «نَامِي الْعِلْمِ»، «عِلْمُهُمْ فَوْقَ عِلْمِ أَهْلِ الزَّمَانِ»، «أَلْهَمَهُ الْعِلْمَ الْإِلَهَاماً»، «فَهُوَ مَعْصُومٌ مُؤَيَّدٌ مُوفَّقٌ مُسَدَّدٌ قَدْ آمَنَ مِنَ الْخَطَايَا وَالزَّلَلِ وَالْعَثَارِ»، «وَاحِدٌ دَهْرِهِ لَا يَدَانِيهِ أَحَدٌ وَلَا يُعَادِلُهُ عَالِمٌ وَلَا يُوجَدُ مِنْهُ بَدَلٌ وَلَا لَهُ مِثْلٌ وَلَا نَظِيرٌ»، «مِنْ غَيْرِ طَلَبٍ مِنْهُ لَهُ وَلَا اكْتِسَابٍ بَلِ اخْتِصَاصٌ مِنَ الْمُفْضِلِ الْوَهَّابِ»، «لِإِمَامٍ الْمُطَهَّرِ مِنَ الذُّنُوبِ وَالْمُبْرَأِ عَنِ الْغُيُوبِ» و «الْمَخْصُوصُ بِالْعِلْمِ» در مجموع، بیانگر منظومه‌ای سازوار از خصایص دانش موهبتی برای مقام امام است که اولاً به امام اختصاص یافته و ثانیاً از سوی وهاب متعال به او هبه شده است. این منظومه، خصایصی چون حضوری، تفصیلی و خطاناپذیر، قطعی و قابل استكمال بودن را اثبات می‌کند که علم موهبتی امام را به دانشی ویژه و خارق العاده تبدیل کرده و آن را از بحث صفات امامت فراتر برده و در مقوله خصایص به معنای ویژگی‌های منحصر به فرد امام جای می‌دهد؛ چراکه مجموع این ویژگی‌ها در توصیف علم هیچ بشر یا نبی دیگری جز ائمه اطهار (علیهم السلام) و نبی بزرگوار اسلام قابل طرح نیست. این نکته پیداست که تمام ویژگی‌های گفته

شده برای علم امام، ویژگی‌های کمی و کیفی دانش موهبتی است نه اینکه موهبتی بودن، صفتی در عرض سایر اوصاف باشد. بر این اساس، اگر دانش امام موهبتی نباشد، معصومانه نخواهد بود؛ چراکه دانش اکتسابی از راه تلمّذ به دست آمده و امکان خطا در اکتساب، از راه معلم، متعلم و مفهوم کسب شده، وجود دارد نیز بر همین اساس قطعی هم نخواهد بود. نیز این علم در قلب افکنده شده و حضوری است و حضوری بودن آن ناشی از الهام الهی است. استکمال‌پذیری نیز به دلیل تداوم فضل و هبه الهی در خصوص امام است. نتیجه اینکه هبه الهی، کیفیت و کمیتی بی‌نظیر برای دانش امام به وجود آورده و علم ایشان با این توفیق ربانی، سرآمد اهل زمان شده است.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم. (۱۳۷۶). *الغیبة*. تهران: نشر صدوق.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). *الأمالی*. چاپ ششم. تهران: کتابچی.
- _____ (۱۳۷۸ ق). *عیون أخبار الرضا*. تهران: نشر جهان.
- _____ (۱۳۹۵). *کمال الدین و تمام النعمة*. چاپ دوم. تهران: اسلامیة.
- _____ (۱۴۰۳ ق). *معانی الأخبار*. قم: بی‌نا.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳ ق). *تحف العقول*. چاپ دوم. قم: جامعه مدرسین.
- ابن عبد الوهاب، حسین بن عبد الوهاب. (بی‌تا). *عیون المعجزات*. قم: مکتبة الداوری.
- استرآبادی، علی. (۱۴۰۹ ق). *تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- اصفهانى، ابونعیم احمد بن عبدالله. (بی‌تا). *حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء*. قاهره: دار أم القراء للطباعة و النشر.
- بستانی، فؤاد افرام. (۱۳۷۵). *فرهنگ ابجدی*. چاپ دوم. تهران: اسلامی.
- تفتازانی، سعدالدین. (۱۴۰۹ ق). *شرح المقاصد*. قم: افست قم.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. چاپ دوم. قم: بی‌نا.
- شرح المصطلحات الفلسفیه*. (۱۴۱۴ ق). به تالیف جمعی از نویسندگان. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیة.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶). *روحی مختوم*. قم: اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۸۰). *شرح العیون فی شرح العیون*. قم: مؤسسه انتشارات قیام.
- خویی، میرزا حبیب‌الله. (۱۴۰۰ ق). *منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة*. ترجمه: حسن حسن‌زاده آملی و محمدباقر کمره‌ای. چاپ چهارم. تهران: مکتبة الاسلامیة.
- سهروردی، شیخ شهاب‌الدین. (۱۳۶۱). *حکمه الاشراق*. چاپ سوم. تهران: دانشگاه تهران.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ ق). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیه و سلم*. چاپ دوم. قم: مکتبة آية الله المرعشی النجفی.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۴۱۶ ق). *نهاية الحکمة*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی. جماعة المدرسین.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. مشهد: نشر مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۹۰ ق). *اعلام الوری بأعلام الهدی*. چاپ سوم. تهران: اسلامیة.
- عصاری، محمد جوادی؛ عشایری منفرد، محمد. (۱۳۹۹). «اوصاف علم امام در نهج البلاغه با پرهیز تعارض‌زدایی از ادله». *پژوهش‌های نهج البلاغه*. دوره ۱۹. ش ۶۴. صص: ۳۷-۶۲.

- فتال نیشابوری، محمد بن احمد. (۱۳۷۵). *روضه الواعظین وبصيرة المتعظین*. قم: انتشارات رضی.
- فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۶ ق). *الوافی*. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام).
- قزوینی، ملاخلیل بن غازی. (۱۳۸۷). *صافی در شرح کافی*. قم: دار الحديث.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ ق). *تفسیر القمی*. چاپ سوم. قم: دار الكتاب.
- کراجکی، ابوالفتح. (۱۴۲۱ ق). *التعجب من أغلاط العامة*. قم: دار الغدير.
- _____ (بی تا). *کنز الفوائد*. قم: بی نا.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). *الکافی* چاپ چهارم. تهران: بی نا.
- مازندرانی، ملا صالح. (۱۳۸۲ ق). *شرح الکافی الأصول والروضة*. تهران: المكتبة الإسلامية.
- ماوردی، علی بن محمد. (۱۹۶۶ م). *الأحكام السلطانية*. بیروت: دارالفکر.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار*. چاپ دوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- _____ (۱۴۰۴ ق). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. چاپ دوم. تهران: بی نا.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق). *الاختصاص*. قم: لمؤتمر العالمی لألفية الشيخ المفید.
- ملاصدرا (شیرازی)، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۰). *الشواهد الربوبية فی المناهج السلوكية*. چاپ دوم. مشهد: مرکز الجامعی للنشر.
- _____ (۱۳۶۳). *المشاعر*. چاپ دوم. تهران: طهورا.
- _____ (۱۳۸۰). *المظاهر الإلهية فی أسرار العلوم الكمالية*. قم: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- _____ (۱۳۸۳). *شرح أصول الکافی*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- _____ (۱۹۸۱ م). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلية الأربعة*. چاپ سوم. بیروت: دار احیاء التراث.
- هاشمی، سیدعلی. (۱۳۹۶). *ماهیت علم امام (علیه السلام) (بررسی تاریخی و کلامی)*. قم: مؤسسه آموزشی و پرورشی امام خمینی (ره).
- _____ (۱۴۰۰). *ویژگی های علوم ائمه (علیهم السلام) از دیدگاه علمای امامیه (از عصر غیبت تا دوران معاصر)*. قم: مؤسسه آموزشی و پرورشی امام خمینی (ره).
- یارمحمدیان، محمدتقی. (۱۳۹۹). *از دیاد علم امام از دیدگاه کتاب و سنت*. قم: بنیاد فرهنگی امامت.

References

Holy Quran.

Astrabadi, Ali. (1988 AH). Ta'wil al-Ayat al-Zahira fi Fada'il al-'Itrah al-Tahira. First edition. Qom: Islamic Publishing Institute (In Arabic).

Buštani, Fuad Efram. (1996 SH). Abjadi Dictionary. Second edition. Tehran: Eslami (In Persian).

Fatal Nishaburi, Muhammad ibn Ahmad. (1996). *Rawdat al-Wa'izin wa Basirat al-Mu'tazizin*. First edition. Qom: Radhi Publications (In Arabic).

Fayz Kashani, Muhammad Mohsin ibn Shah-Murtadha. (1986 AH). *Al-Wafi*. First edition. Isfahan: Imam Amir al-Mu'minin Library (In Arabic).

Group of Authors. (1994 AH). *Sharh al-Muṣṭalahat al-Falsafiya*. Mashhad: Islamic Research Institute (In Persian).

Hasan-zadeh Amoli, Hasan. (2001). *Sarh al-'Uyoon fi Sharh al-'Uyoon*. Qom: Qiyam Publishing Institute (In Arabic).

Hashemi Khoei, Mirza Habibullah. (1980 AH). *Minhaj al-Bara'ah fi Sharh Nahj al-Balaghah*. Translated by Hasan Hasan-zadeh Amoli and Muhammad Baqir Kamarei. Fourth edition. Tehran: Maktabat al-Islamiyya (In Arabic).

Hashemi, Sayyid Ali. (1980). *Characteristics of the Sciences of the Imams (AS) from the Perspective of the Shia Scholars (from the Occultation Era to the Contemporary Period)*. First edition. Qom: Imam Khomeini Educational and Training Institute (In Persian).

Hashemi, Sayyid Ali. (2017). *The Nature of the Knowledge of the Imam (AS) (Historical and Theological Study)*. First edition. Qom: Imam Khomeini Educational and Training Institute (In Persian).

Ibn Abdulwahhab, Husayn ibn Abdulwahhab. (n.d.). *Uyoun al-Mu'jizat*. Qom: Maktabat al-Dawwari (In Arabic).

Ibn Abi Zainab, Muhammad ibn Ibrahim. (1997). *Al-Ghaybah by Al-Numani*. Tehran: Sadough Publishing (In Arabic).

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1398 AH). *Uyoun Akhbar al-Ridha (AS)*. First edition. Tehran: Jahan Publishing (In Arabic).

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1983 AH). *Ma'ani al-Akhbar*. First edition. Qom: Unpublished (In Arabic).

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1997 SH). *Al-Amali*. Sixth edition. Tehran: Ketabchi (In Arabic).

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (2016). *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah*. Second edition. Tehran: Eslamiyeh (In Arabic).

Ibn Shabah Harani, Hasan ibn Ali. (1944 AH). *Tuhaf al-'Uqul*. Second edition. Qom: Jame'eh-ye Modarresin (In Arabic).

Isfahani, Abu Nu'aym Ahmad ibn Abdullah. (n.d.). *Hilyat al-Awliya' wa Tabaqat al-Asfiya'*. Cairo: Dar Umm al-Qura for Printing and Publishing (In Arabic).

Javadi Amoli, Abdullah. (2017). *Raheeq Maktum*. Qom: Israa (In Arabic).

Javadi Asari, Muhammad and 'Ash'ari Monfared, Muhammad. (2020). *Attributes of the Knowledge of the Imam in Nahj al-Balagha with Avoidance of Contradiction in Evidences*. *Journal of Nahj al-Balagha Studies*, No. 64 (In Persian).

Karajaki, Abu al-Fath. (2000 AH). *Al-Ta'ajub min Aghlat al-'Aammah*. Qom: Dar al-Ghadir (In Arabic).

Karajaki, Abu al-Fath. (n.d.). *Kanz al-Fawa'id*. Qom: Unpublished (In Arabic).

Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1987 AH). *Al-Kafi*. Fourth edition. Tehran: Unpublished (In

Arabic).

Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi. (1983 AH). Bihar al-Anwar. Second edition. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi (In Arabic).

Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi. (1984 AH). Mir'at al-'Uqul fi Sharh Akhbar Ahl al-Rasul. Second edition. Tehran: Unpublished (In Arabic).

Mawardi, Ali ibn Muhammad. (1966). Al-Ahkam al-Sultaniyya. Beirut: Dar al-Fikr (In Arabic).

Mazandarani, Mulla Saleh. (2003 AH). Sharh al-Kafi - al-Usul wa al-Rawda. First edition. Tehran: Al-Maktabah al-Islamiyya (In Arabic).

Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (1993 AH). Al-Ikhtisas. Qom: International Conference of Sheikh al-Mufid Millennium (In Arabic).

Mulla Sadra (Shirazi), Muhammad bin Ibrahim. (1984). Al-Mashaer. Second edition. Tehran: Tahora (In Arabic).

Qazvini, Mulla Khalil ibn Ghazi. (2008 SH). Safi fi Sharh Kafi. First edition. Qom: Dar al-Hadith (In Arabic).

Qomi, Ali ibn Ibrahim. (1984 AH). Tafsir al-Qummi. Third edition. Qom: Dar al-Kitab (In Arabic).

Safar, Muhammad ibn Hasan. (1984 AH). Basair al-Darajat fi Fada'il Ahl Muhammad (PBUH). Second edition. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library (In Arabic).

Sheikh Harami, Muhammad ibn Hasan. (1988 AH). Wasail al-Shi'a. Qom: Ahl al-Bayt Institute (In Arabic).

Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. (1981 SH). Al-Shawahid al-Rububiyyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah. Second edition. Mashhad: University Publishing Center (In Arabic).

Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. (1981). Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah. Third edition. Beirut: Dar Ihya' al-Turath (In Arabic).

Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. (2001). Al-Mazahir al-Ilahiyya fi Asrar al-'Ulum al-Kamaliyya. Qom: Sadra Islamic Wisdom Foundation (In Arabic).

Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. (2004). Sharh Usul al-Kafi. First edition. Tehran: Cultural Studies and Research Institute (In Arabic).

Suhrawardi, Sheikh Shahab al-Din, (1982). Hikmah al-Ashraq. Third edition. Tehran: Tehran University (In Arabic).

Tabarsi, Ahmad ibn Ali. (1983 AH). Al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lajaj. First edition. Mashhad: Murtaza Publishing ((In Arabic).

Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1370 AH). A'lam al-Wara bi A'lam al-Huda. Third edition. Tehran: Es-lamiyeh (In Arabic).

Tabatabai, Muhammad Husayn. (1996 AH). Nihayat al-Hikmah. Qom: Islamic Publishing Institute, Jame'eh-ye Modarresin (In Arabic).

Taftazani, Sa'd al-Din. (1988 AH). Sharh al-Maqasid. First edition. Qom: Offset Qom (In Arabic).

Tamimi Amadi, Abdulwahid ibn Muhammad. (1990 AH). Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Second edition. Qom: Unpublished (In Arabic).

Yaar Mohammadian, Muhammad Taqi. (2020). Increase of the Knowledge of the Imam from the Perspective of the Book and Sunnah. First edition. Qom: Foundation (In Persian).